

Bestaat er vrijheid van onderwijs in Nederland? : een levensvraag van onzen tijd beantwoord

<https://hdl.handle.net/1874/234599>

mm 11029

BR.1876. IV.21.

BIBLIOTHEEK UNIVERSITEIT UTRECHT

3157 765 7

BESTAAT ER VRIJHEID VAN

ONDERWIJS IN NEDERLAND?

EENE LEVENSVRAAG VAN ONZEN TIJD

BEANTWOORD DOOR

J. D. VAN LEEUWEN.

LEIDEN,
DE BREUK & SMITS.
1876.

PM
~~1877 III, 2.~~

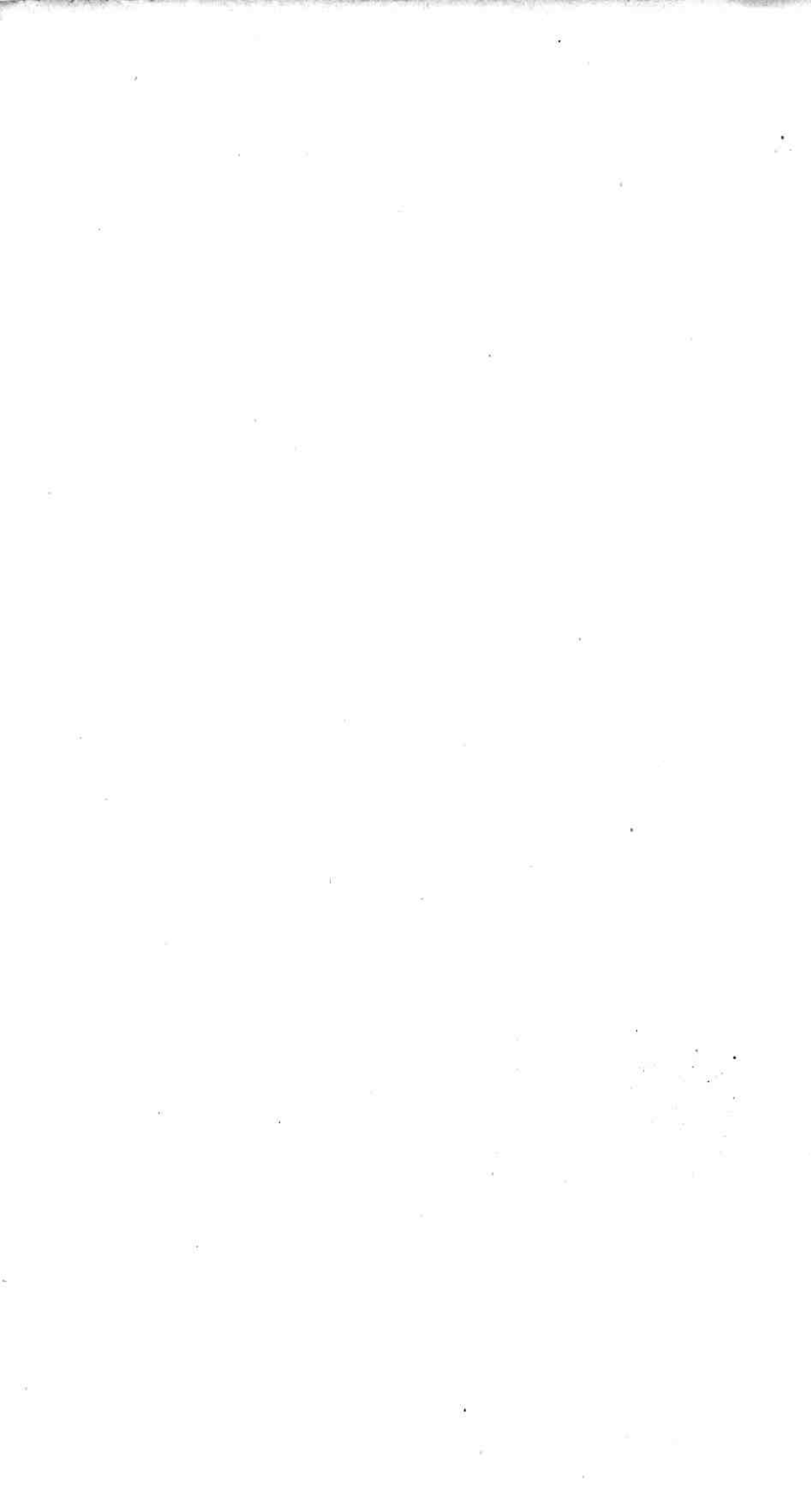
1876 IV, 21.

W. 211. 85.

117

RAIRIE ANCIENNE ET MODERNE
J. L. BEIJERS.

BESTAAT ER VRIJHEID VAN ONDERWIJS IN NEDERLAND?

Bestaat er vrijheid van onderwijs
in Nederland?

EENE LEVENSVRAAG VAN ONZEN TIJD

BEANTWOORD DOOR

J. D. VAN LEEUWEN.

LEIDEN,
DE BREUK & SMITS.
1876.

Le vrai seul est aimable.

De grondwet waarborgt vrijheid van onderwijs.

Bestaat er in ons land vrijheid van onderwijs?

Ieder, die bevoegdheid bezit tot het geven van schoolonderwijs, mag, bij overlegging van een getuigschrift van zedelijk gedrag, eene school oprichten.

Is hiermede aan den eisch der grondwet voldaan?

Geenszins; want het kan mogelijk zijn, dat het oprichten en instandhouden van scholen door bijzondere onderwijzers of door corporatiën onmogelijk gemaakt wordt door de openbare scholen; en dit is het geval in de meeste plaatsen van ons land en bijzonder in Leiden. Zoo lang de opbrengst der schoolgelden niet in de behoeften der uitgaven voorziet, kunnen geene bijzondere onderwijzers met de openbare concurreeren.

Laat mij dit door een paar voorbeelden ophelderen.

Bij de oprichting der broodfabriek te Leiden zijn de prijzen van het brood zoodanig gedaald, dat verscheidene bakkers ten gronde zijn gericht; toch levert die fabriek, niettegenstaande haren aanvankelijken tegenspoed, een redelijk dividend op. Maar richtte de Gemeente eene broodfabriek op, die, na aftrek der kosten voor granen en arbeidsloozen het brood leverde tegen den prijs, waarvoor het dan verkocht kan worden, dan zouden zeker de meeste bakkers hun beroep moeten opgeven.

Begreep de stedelijke regeering, dat het brood nog te duur was, en legde zij uit de stadskas eene aanmerkelijke som er bij, dan zou zeker geen bakker, misschien een enkele uitgezonderd, kunnen bestaan. Wel nu, zoo is het met 't bijzonder meer uitgebreid lager onderwijs gelegen. De gemeentekas vergoedt, 't geen door de ouders te weinig betaald wordt.

Vooronderstel, dat de stedelijke regeering van oordeel was, dat het vleesch, als noodzakelijk bestanddeel der voeding te duur is; dat zij op dien grond eene vleeschhouwerij opende en vleesch liet verkoopen tegen den prijs, waarvoor 't, na aftrek der onkosten en arbeidsloonen, te leveren was, dan zouden zeker vele vleeschhouders hun bedrijf moeten opgeven; maar zoo de stedelijke raad uit de financiën der gemeente eenige gelden tot verlaging van den prijs er bij voegde, dan kon geen enkel vleeschhouwer bestaan.

En zoo is 't toch nu met den onderwijzer der bijzondere school gelegen. De bijzondere school der tweede klasse is door de bijdragen, die de openbare school voor m. u. l. onderwijs uit de stadskas geniet, geheel vernietigd. Er bestaat dus geene vrijheid van onderwijs. De grondwet is feitelijk geschonden. Ook de bijzondere school der eerste klasse kan slechts een kwijnend bestaan hebben en moet vroeg of laat te niet gaan.

Doch deze vergelijkingen zijn niet sterk, en daarom niet juist genoeg. Stel u voor, dat iemand den stedelijken raad het voorstel deed, om, TEN BEHOEVE VAN DEN BURGERSTAND, DE GEGOEDEN EN DE RIJKEN DEZER GEMEENTE, eene broodfabriek en eene vleeschhouwerij op te richten, die, door bijdragen uit de financiën der gemeente, het brood en vleesch goedkoper leverden, dan eenig bakker of vleeschhouwer doen kan, indien hij niet met verlies wil werken; zou men zoo iemand niet voor krankzinnig verklaren? En toch staan de openbare scholen voor m. u. l. onderwijs in diezelfde verhouding tot de bijzondere scholen der tweede klasse; scholen, die — let wel — voor 't grootste gedeelte neutraal zijn, althans vroeger, en waarin de meeste der thans volwassenen hunne opleiding en hun onderwijs ontvangen hebben.

Deze voorbeelden zou ik nog met een groot aantal kunnen vermeerderen. Immers zoo de grond voor het goedkoop verschaffen van onderwijs ligt in de noodzakelijkheid, om daarvan gebruik te maken, en niet in geldelijke onvermogenheid van den individu, dan moet de staats- of gemeentezorg zich ook uitstrekken tot het goedkoop leveren van alle onontbeerlijke levensmiddelen, van brandstoffen, huishuur, kleeding, geneeskundige hulp, artsenijen enz. enz., in één woord van alles, wat tot het leven en het onderhoud van den mensch noodzakelijk is. Hoe vele standen en beroepen zouden er dan niet noodeloos te niet gaan.

Hiermede is nu niet gezegd, zoo als trouwens uit het bovenstaande blijkt, dat geen goedkoop brood en vleesch, geen kosteloos onderwijs aan on- en minvermogenen zouden mogen verschaft worden. Het tegendeel is waar. In de verstandelijke, zedelijke en stoffelijke behoeften van de armen moet door den staat voorzien worden, maar niet in die van hen, die betalen kunnen. Wie zal de weezenverpleging, de zorg voor bejaarde en gebrekkige armen, de kosteloze geneeskundige hulp en geneesmiddelen, de armenbakkerij, het werkhuis, en dergelijke inrichtingen en instellingen ten behoeve van de on- en minvermogenen, zooals die thans bestaan, niet toejuichen? In dit opzicht wordt er door den staat en de gemeenten te weinig gedaan.

De zorg van den staat moest zich ook uitstrekken tot het verschaffen van werk tegen een loon, waardoor de werkman in staat is, in zijne behoeften en in die van zijn huisgezin te voorzien; daardoor zou de arbeider zich uit den lagen stand, waarin hij zich thans bevindt, eenigszins kunnen verheffen. En dit kan geschieden door het oprichten van fabrieken van staatswege; hierdoor zouden de belangen van den vierden- of handwerksstand op eene krachtdadige wijze bevorderd worden.

Men stelt bij kiesvereeningen het algemeen belang op den voorgrond, ofschoon daarbij dikwijls het belang van een enkelen stand bevorderd wordt; maar dit zou eerst in 't belang van 't algemeen werken; dan konden vooreerst uit de enorme

winsten der fabrikanten de loonen hooger gesteld, en ten tweede het fabrikaat goedkooper geleverd worden. Ik weet wel, dat vroeger in Frankrijk de oprichting van fabrieken van regeeringswege mislukt is, maar dit was alleen het gevolg van verkeerde administratie. Openbaarheid zou dit kunnen verhoeden. Daarenboven heeft de Leidsche gasfabriek, die in een jaar eene zuivere winst van ruim eene halve ton gouds (zegge vijftigduizend gulden) heeft opgeleverd, de mogelijkheid daarvan bewezen. Hierdoor zou de zaak van den vierden- of handwerksstand een groot deel tot hare oplossing gebracht zijn. Zeker is 't, dat, zoo men eenmaal de omverwerping van den Staat — die door de eischen van den zoogenaamden vierden stand bedreigd wordt — wil voorkomen, de regeering zal moeten besluiten tot 't verschaffen van goedkoopere levensmiddelen, alsmede tot het oprichten van fabrieken en tot landontginning, om de loonen hooger en de natuurprodukten overvloediger te maken. (I)

Het verschaffen van wetenschappelijk onderwijs is op zichzelf niet voldoende om het geluk van de lagere volksklasse te bevorderen — zoo als velen dit zoo gaarne op eene partij-dige wijze voorstellen; — daartoe behoort ook godsdienstige en zedelijke opleiding en zorg voor de stoffelijke welvaart van den handwerksman.

En wilt ge 't bewijs, dat onderwijs alleen niet voldoende is voor de welvaart van den vierden stand, doorloop dan de achterbuurten of lees de twee-laatste verslagen van de geneeskundige commissie te Leiden over den gezondheidstoestand van de arbeidende klasse. Daar zult ge vinden, dat die zeer ongunstig genoemd wordt; terwijl onbewimpeld armoede als oorzaak wordt opgegeven. (II) Het openbaar onderwijs heeft de armoede niet kunnen wegnemen noch verminderen, en zal die ook nooit wegnemen noch verminderen.

Zoodra eens de vierde- of handwerksstand, die in talrijkheid alle andere standen te zamengenomen, verre overtreft, door wetenschappelijk onderwijs genoegzaam ontwikkeld, en, door 't algemeen stemrecht in 't volle bezit van 't burgerschap geko-

men is, zullen de handwerkslieden hun overwicht doen gevoelen, en zoo zij niet langs wettigen weg hun doel (de verheffing van hun' stand) kunnen bereiken, dit — hetgeen God verhoede — langs onwettige middelen zoeken, zooals de communisten te Parijs daarvan een staaltje vertoond hebben. (III) Alleen door krachtig ingrijpen met middelen van stoffelijken aard en door zedelijke en godsdienstige opleiding aan het wetenschappelijk onderwijs te verbinden, kan men het algemeen belang bevorderen en de question brûlante (het recht van den zoogenaamden vierden stand) tot eene gewenschte oplossing brengen. (IV)

Het is waar, hierdoor zouden enkele burgers in hun bestaan gekrenkt worden, doch niet ten voordeele van hen, die kunnen betalen, zooals dit bij den bijzonderen onderwijzer plaats heeft, die tegenover eene concurrentie staat, waarbij in 't belang van gegoeden en vermogenden door de gemeentekas geld toegelegd wordt.

En is het *openbaar* onderwijs wel eene zaak van algemeen belang, zoodanig als het de boven aangehaalde zaken zijn? Ik stel op den voorgrond: *dat onderwijs voor ieder, tot zijn eigen geluk en tot welzijn van den staat, noodzakelijk is*, maar moet dit juist het openbaar onderwijs zijn? Zijn er niet velen, die aan het Christelijk nationaal onderwijs, en anderen, die aan het onderwijs met Katholieke grondbeginselen verbonden de voorkeur geven? Hoe velen zijn er, die het bijzonder onderwijs der tweede klasse zouden verkiezen, zoo dit kon concurreeren met het openbaar. Onderwijs is van algemeen belang, maar niet het openbaar alleen.

Men wil de dure gift der openbare school doen voorkomen als eene weldaad. Filips II wilde, volgens zijne overtuiging, onzen voorouders ook eene weldaad bewijzen, door hen te dwingen Roomsch Katholiek te blijven; maar zulk eene opgedrongene weldaad is den vrijen Nederlander een gruwel. Wij hebben een afkeer van eene weldaad, die wij niet verlangen, en ofschoon men thans niet met brandstapel en schavot bedreigt, toch dwingt men den een' door financiële

middelen en den ander' door hem tegenover eene concurrentie te plaatsen, die niet vol te houden is.

Maar nog iets. Velen zijn er, die voor 't openbaar meer uitgebreid lager onderwijs *f* 16, soms *f* 12 per jaar voor hunne kinderen betalen, die honderd gulden en meer uitgeven voor onderwijs in muziek en dansen. Velen zijn er, die voor vermaken en weelde tienmaal meer besteden, dan het wetenschappelijk onderwijs hunner kinderen kost. Ja, er zijn er zelfs, die, opdat hunne kinderen aan voorgestelde, buitengewone, openbare gemakkelikheden zouden kunnen deelnemen, *openlijk* het verlangen tot vermindering van schoolgeld te kennen gaven.

En om die schoolgelden te dekken moeten anderen betalen, die een gering inkomen hebben, die zich moeten bekrimpen, om hunne belastingen op te brengen; weduwen die van de schrale intresten van een overgehouden kapitaaltje moeten leven; de kleine burger, die zich de voedzaamste levensmiddelen en alle genoegens moet ontzeggen.

Men zoekt, en te recht, eene billijke verdeling der belastingen te verkrijgen, maar onrechtvaardiger belasting bestaat er niet, dan wanneer de een (door zijne belasting) moet betalen voor hetgeen de ander geniet.

Hoe hoog de belastingen in Leiden door de uitgaven voor het onderwijs zijn opgevoerd, kan men nagaan, zoo men weet, dat daarvoor, in 1874, eene som van *f* 165,995,64⁵ uitgegeven is, waarvan *f* 32,017,50⁵ voor aan- en verbouw van schoollokalen. De ontvangsten der schoolgelden waren *f* 43,474,95 die, met de *f* 7000,— door 't Rijk voor het M. O. verleend, eene vergoeding opleverden van *f* 50,474,95, zoodat een tekort van *f* 115,520,69⁵ door belasting moest gedeckt worden.

Het lager onderwijs alleen kostte *f* 83,773,19⁵, waarvan *f* 30,734,95 door schoolgelden vergoed werden, zoodat een bedrag van *f* 53,038,24⁵ door belastingschuldigen moest worden aangezuiverd. Voegt men hierbij de som van *f* 32,017,50⁵ voor aan- en verbouw van schoollokalen, zeker grootendeels, zoo niet geheel, voor lager onderwijs bestemd, dan waren de uitgaven alleen voor 't lager onderwijs *f* 85,055,75.

En dit moet betaald worden door eene gemeente van 40000 zielen, eene gemeente, die tot de minst gegoede in ons vaderland behoort, waarvan de overgrootste meerderheid arm, zeer weinigen gegoed, noch minder rijk zijn, maar grootendeels tot den kleinen burgerstand behooren, die allen onder de zware lasten gebukt gaan.

Doch wij moeten ook onze tegenstanders hooren. Het „audi et alteram partem” moet bij iedere quaestie, vooral bij een sociaal vraagstuk in acht genomen worden; wij willen daarom den minister Thorbecke laten spreken, zooals hij dit deed in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, den 16 Mei 1871.

„Indien de Minister alles wat tot de schoolkwestie betrekking heeft overziet, dan ontmoet hij meer dan één misverstand, dat, wil men tot elkander komen, vooraf zal moeten weggeruimd worden.

„Vooreerst: het begrip, dat geworden is eene soort van partijleus, het begrip van staatsscholen. Dat begrip rust al dadelijk op een misverstand. Wij hebben geene staatsscholen, wel gemeentescholen, georganiseerd door de wet. De wet laat de gemeenten volkomen vrij. De minister durft zelfs beweren, dat het onderwijs en de onderwijzer op de openbare school on-eindigvrij zijn, dan die op de bijzondere. Dat geheele begrip van staatsschool is ook vermengd en verward met staatsmonopolie.

„Vóór de wet van 1806 waren de meeste scholen partijondernemingen, lang na 1806 ook. Eerst veel later zijn de gemeenten overgegaan tot oprichting ook harerzijds van scholen, dat haar eerst met 1857 tot plicht was opgelegd.”

Eerste misverstand:

„Wij hebben geene staatsscholen, wel gemeentescholen door de wet georganiseerd.”

Wanneer door de tegenstanders der openbare scholen van deze als van staatsscholen gesproken wordt, dan bedoelen zij hiermede scholen onderhouden door de regeering, onverschillig of dit nu het bestuur eener gemeente of de hoogere regeering is. Zij geven hiermede te kennen, dat het scholen zijn, die van OVERHEIDSWEGE, OP KOSTEN VAN HET PUBLIEK onderhouden worden. De aanmerking van den minister, hoewel op

zich zelve waar, is dus niet meer dan eene sophisme, eene woordenzifterij.

„De wet laat de gemeenten volkomen vrij.”

Behalve Art. 16 der wet, die zegt: *„In elke gemeente wordt lager onderwijs gegeven in een voor de bevolking en behoefte voldoende getal scholen, toegankelijk voor alle kinderen zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid.”*

Dit Art. beveelt dus de oprichting van openbare scholen en Art. 17:

„De Gemeenteraad bepaalt het getal der scholen; zijn besluit wordt aan Gedeputeerde Staten medegedeeld. Zoo Gedeputeerde Staten het getal onvoldoende achten, bevelen zij vermeerdering. Indien het Ons onvoldoende voorkomt, kan vermeerdering door Ons bevolen worden.”

Hieruit blijkt, dat de wet de gemeenten niet vrijlaat; maar daarenboven, dat Gedeputeerde Staten en de Hooge Regeering vermeerdering kunnen bevelen. Hoe nu hieraan door sommige Gemeentebesturen, ondersteund door de meerderheid der raadsleden, gevolg gegeven is, weet ieder, bijzonder een inwoner van Leiden.

De Minister durft zelfs beweren, dat het onderwijs en de onderwijzers op de openbare school oneindig vrijer zijn dan die op de bijzondere.

Hetgeen men al durft beweren, grenst aan 't ongeloofelijke, maar wat men bewijzen kan is moeilijker. Ik durf beweren, dat het onderwijs en de onderwijzer op de bijzondere school vrijer zijn, dan op de openbare. En 't bewijs:

De onderwijzer der bijzondere school kan het onderwijs in de geschiedenis van zoodanig standpunt behandelen, als met zijne inzichten overeenkomt en de zedelijke vorming zijner kweekelingen vereischt. Hij kan 't godsdienstig gevoel opwekken, het geweten door zedelijke verhalen tot bewustheid brengen. Hij mag de bijbelsche historien, die den meesten invloed op het zedelijk gevoel uitoefenen, gebruiken. Hij kan opvoeder zijn in den volsten zin des woords; want hij kan en mag het godsdienstig en zedelijk gevoel zijner kweekelingen

ontwikkelen. Dat kan en mag de openbare onderwijzer niet want hij moet de godsdienstige begrippen van de ouders ontzien, ook de gevoelens van hen, die geen godsdienst hebben of daarmede den draak steken. Met deze laatsten, al zijn zij misschien 't minst in getal, moet toch ook rekening gehouden worden; want neutraliteit kan niet bestaan, dan bij eerbiediging niet alleen van ieders geloof, maar ook van ieders ongelooft. Is iemand verlangend de eischen van zoodanige personen ten opzichte van het onderwijs te kennen, hij leze: „Vrije gedachten van Meester Renaard”, uitgegeven bij den Boekhandelaar J. Van der Schouw te Leiden, en hij zal tevens ontwaren, dat zedelijke opleiding zonder een op godsdienst berustenden grondslag onmogelijk is. Waar zedelijke en godsdienstige opleiding op de openbare school plaats heeft, geschiedt dit oogluikend, of, omdat er alleen kinderen van eene zelfde godsdienstige gezindte ter school gaan, wier ouders zeer toevallig dezelfde godsdienstige denkbeelden hebben, of het geschiedt met verkrachting van het uitdrukkelijk voorschrift der wet, dat het ontzien van ieders godsdienstige begrippen gebiedt.

De gewichtigste tijdperken uit de vaderlandsche geschiedenis, die welke onze burgerlijke en godsdienstige vrijheid grondvest hebben, kunnen op de openbare scholen, ook bij de meest onpartijdige voorstelling, niet zonder ergernis voor de eene of andere partij onderwezen worden.

Geschiedenis, en bepaaldelijk gewijde geschiedenis, is het middel, het voertuig als 't ware, tot de zedelijke en godsdienstige opleiding. De eerste mag niet dan met de grootste omzichtigheid gebruikt worden; de laatste in 't geheel niet.

Voor abstracte denkbeelden zijn weinige volwassene menschen en natuurlijk nog minder kinderen vatbaar; die behooren dan ook op de lagere scholen niet t'huis.

De natuur levert voor de school weinig punten van aanraking voor eene opleiding tot christelijke en maatschappelijke deugden, of zij moeten er met de haren bij gesleept worden. En bij het onderwijs in natuurkundige wetenschappen, ook bij eene elementaire behandeling, wordt door zeer velen elke

godsdienstige en zedelijke beschouwing of toepassing met wantrouwen en soms met verachting bejegend. De teleologische behandeling der natuurkunde is voor velen een gruwel.

Daarenboven komt men alleen door logische redeneering tot de grondslagen van allen godsdienst, namelijk het bestaan van God en de onsterfelijkheid der ziel; voor zoodanig eene bewijsvoering zijn kinderen niet vatbaar.

Neen, laat ons liever oprecht belijden, dat zedelijke opleiding niet mogelijk is in eene school waar ieders godsdienstige begrippen en ieders ongeloof moet ontzien worden. Te recht heeft een der leeraars aan onze kweekscholen voor onderwijzers voorgesteld, om, bij eene herziening der schoolwet, de woorden: „opleiding tot alle maatschappelijke en christelijke deugden” weg te laten.

Hoe onmogelijk de openbare school in de behoefte van allen kan voorzien bleek nog onlangs, toen de Predikant Pierson voorstelde om te 's Hertogenbosch eene Protestantsche school op te richten, omdat de bestaande openbare scholen niet voldeden aan de eischen, waarop billijkerwijze sommige Protestantsche ouders voor hunne kinderen aanspraak mogen maken.

Ook de heer S. de Pinto is niet met het openbaar onderwijs tevreden en vreest daarin eene materialistische strekking, die natuurlijk tot ongeloof en daardoor tot zedeloosheid leiden moet. Die heer, welke, als geloovig Israëliet, zeker het gevoelen van de overgrootte meerderheid zijner stamgenooten uitspreekt, zou aan de bijzondere of confessioneele school de voorkeur geven — omdat hij staat tusschen eene keuze van godsdienstlooze of zoo hij vreest antigodsdienstige, materialistische scholen en bijzondere scholen — zoo hij niet vreesde, dat daarin godsdiensthaat zou worden aangekweekt. Hij wenscht daarom het behoud der openbare school, maar met invoering van een algemeen godsdienstig element *).

In eene vergadering van onderwijzers, die zich de behan-

*) Zie: Een Jood op de tribune der tweede kamer door S. de Pinto. — Leiden, bij W. T. Werst.

deling van het opvoedend beginsel bij 't onderwijs ten doel stelden, kon men 't niet eens worden of de opleiding tot christelijke en maatschappelijke deugden of met andere woorden de godsdienstig-zedelijke opleiding op de openbare school uitvoerbaar was of niet; toch bleek 't uit de discussiën, waarbij bewijzen uit het dagelijksch leven wèrden aangevoerd, dat ze niet uitvoerbaar was.

Men zegge nu niet, dat de wet de opleiding eischt tot alle maatschappelijke en christelijke deugden. Iedereen weet, dat dit in de wet is gevoegd, om bezwaarde gemoederen tevreden te stellen en niet met het ernstig voornemen, om hieraan gevolg te geven, met één woord om de wet er door te halen.

Maar al ware dit zoo niet, het is bepaald onmogelijk ieders godsdienstig gevoelen en ieders ongeloof te bevredigen en tot maatschappelijke en christelijke deugden op te leiden.

„Dat geheele begrip van staatschool is ook vermengd en verward met staatsmonopolie.

Wanneer wij nu volgens de rectificatie van den Minister in plaats van staatschool, gemeenteschool in plaats van staatsmonopolie gemeentemonopolie zetten, (want wat doet er de naam toe, zoo de zaak dezelfde blijft), dan heeft er met die woorden volstrekt geene vermenging of verwarring plaats. Zeg niet: ge moogt schoolhouden. Ja, maar alles op eigen kosten, terwijl de gemeentescholen uit de gemeentekas onderhouden worden, een toestand, die voor de bijzondere scholen niet houdbaar is; van daar dat de bijzondere scholen, in de wet van 1806 bekend onder den naam van bijzondere scholen der tweede klasse, langzamerhand verminderen en verdwijnen.

„Een tweede misverstand is de voorstelling, dat men bij de openbare en de bijzondere school het openbaar en het bijzonder onderwijs tegenover elkander stelt in verschillende beteekenis. Intusschen bestaat daartoe geen grond. Het openbaar onderwijs is dat, hetwelk van overheidswege gegeven wordt; maar het hoofdkenmerk is ontleend aan de bestemming om gelijkelijk voor allen te kunnen dienen, en; zoo mogelijk tevens bijzondere behoeften van enkelen te bevredigen. Het bijzonder onder-

wijs kan evenzeer gelijkelijk voor allen dienen als de openbare school voor bijzonder onderwijs. Maar het Kerkelijk onderwijs is iets anders en dat vraagt men; men wil de gezindheidsschool. De minister nu vat het bijzonder onderwijs op in dien zin, dat het moet voldoen aan eene bijzondere behoefte van dezen aard. Immers als het onderwijs moest worden een gezindte-onderwijs, dan zou, om daaraan toe te geven, het niet anders kunnen geschieden, dan ten koste van het algemeen belang.

Tweede misverstand.

Wanneer men den omvang van het onderwijs, dat op de openbare- en op de bijzondere school gegeven wordt in vergelijking brengt, dan bestaat er zeker geen verschil. Immers wanneer de onderwijzer der bijzondere school dezelfde bevoegdheid bezit, als die der openbare school, dan kan op de verschillende scholen hetzelfde onderwijs gegeven worden en ook aan bijzondere behoeften van wetenschappelijken aard door beide voldaan worden. Het verschil bestaat, ten voordeele der openbare school, daarin, dat er op de meeste plaatsen in hulp bij het onderwijs, schoollocalen en leermiddelen op eene onbekrompene, soms verkwistende wijze voorzien wordt door de gemeente, dat is het geld van al de burgers; terwijl de bijzondere met dit alles te strijden heeft uit gebrek aan geldmiddelen. --- En het verschil, ten voordeele van de bijzondere school, spruit voort uit de meerdere vrijheid tot zedelijke en godsdienstige ontwikkeling der kinderen, zoodat de laatste meer opvoedingsplaats zijn kan.

„Een derde misverstand; dat zich ten dezen al meermalen geopenbaard heeft, is de stelling: wij kunnen niet concurreeren. De rollen zijn alzoo omgekeerd. Bij de grondwetsherziening vreesde men, dat het openbaar onderwijs zou lijden door de concurrentie van het bijzonder. Nu beweert men weder het tegendeel. Intusschen heeft de heer Van Lynden zelf beweerd, dat het openbaar onderwijs geen nadeel toebrengt aan het bijzonder. Maar indien de Minister nader komt tot het beweren, dat men niet kan concurreeren, dan moet hij dat betwisten. Dat hier en daar de concurrentie niet zou zijn vol te houden,

ligt niet aan het onderwijs zelf, maar aan de bijzondere bestemming van dat onderwijs. Hoe wil men, wat voor eene bijzondere behoefte bestemd is kunnen doen concurreeren met hetgeen voldoen moet aan de eischen van het algemeen"?

Derde misverstand:

Wij kunnen niet concurreeren.

Wat bij de grondwetsherziening beweerd is, of wat de heer Van Lynden daaromtrent gezegd heeft, is, zonder aanvoering van motieven, ons hier onverschillig; maar dat de bijzondere school niet met de openbare kan concurreeren is eene onbetwistbare waarheid. Overal waar openbare scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs in een voor de bevolking genoegzaam aantal zijn opgericht, verdwijnen langzamerhand de bijzondere scholen, omdat het onderwijs daar zóó goedkoop gesteld is, dat geen bijzonder onderwijzer zijne kosten kan goed maken, veel minder een bestaan vinden. Gaat men de ouders van de leerlingen na, die de openbare scholen voor uitgebreid lager onderwijs bezoeken, dan zal men bevinden, dat verreweg de meeste een hooger schoolgeld kunnen betalen, blijkbaar in uiterlijk vertoon van kleederen, in hetgeen ze voor hunne genoegens en uitspanningen te koste leggen, en ook dikwijls in uitgaven voor muzieklussen, die het schoolgeld veelal overtreffen. Ik zou namen kunnen noemen en personen aanwijzen, doch *nomina sunt odiosa*.

Is dit concurrentie? Neen, het is eene geweldadige uitroeiing der bijzondere school. Dat de concurrentie niet is vol te houden, ligt dus niet aan het onderwijs, niet aan eene bijzondere bestemming van dat onderwijs, maar aan het lage schoolgeld, en bijgevolg aan de bijdrage uit de gemeentekas tot ondersteuning en instandhouding der openbare school, die alle concurrentie onmogelijk maakt. Alleen dan, wanneer de uitgaven voor het uitgebreid lager onderwijs door de schoolgelden worden gedekt, kan men zeggen, dat er eene billijke concurrentie door de bijzondere scholen met de openbare scholen kan gevoerd worden.

Ook met de bijzondere scholen voor gewoon lager onderwijs is dit 't geval. Deze kunnen, als bestemd voor on- of min-

vermogensden, nimmer door een persoon voor eigen rekening gehouden worden. Ze worden dan ook door verschillende personen, die zich tot eene afzonderlijke maatschappelijke of kerkelijke vereeniging gevormd hebben, onderhouden. Maar die gelden, tot onderhoud der bijzondere scholen bijeen gebracht, zijn niet stabiel. Ze zijn eensdeels jaarlijksche bijdragen van particulieren, die elk oogenblik kunnen opgezegd worden, anderdeels gelden of schenkingen die, — indien ze niet zoo groot zijn, dat met de intresten de uitgaven der school kunnen bestreden worden, — slechts tijdelijke tegemoetkomingen zijn; of ze zijn ondersteuning van kerkelijke corporatiën, die toch ten slotte op de liefdadigheid van bijzondere personen neêrkomen. In één woord het bestaan der bijzondere scholen voor gewoon lager onderwijs is hoogst onzeker, en kan niet dan door bijzondere krachtsinspanning en door groote geldelijke opofferingen van particulieren in stand gehouden worden. Het is dus niet, omdat de bijzondere school voor eene bijzondere behoefte bestemd is, dat zij niet kan concurreren, maar om ontbrekende financiën; want bij vele personen en op vele plaatsen doet zich die bijzondere behoefte — welke voornamelijk bestaat in de godsdienstige en zedelijke opleiding der kinderen — zoo sterk gevoelen, dat de bijzondere school zeker in talrijkheid de overhand op de openbare zoude verkrijgen, zoo ze niet door geldelijke bezwaren onderdrukt of ondermijnd werd.

„Nog eene andere bedenking, die schrikbarend overdreven wordt. Wij — zeggen zij — die een bepaald kerkelijk onderwijs verlangen, wij moeten contribueeren aan de openbare school, waar het kosteloos gegeven wordt. Maar wat bedoelt men daarmede? Het is immers niet denkbaar, dat de schoolgelden zoo hoog kunnen gesteld worden, om al de kosten te kunnen dekken. Het algemeen belang brengt dus mede, dat een ieder tot die kosten bijdrage, gelijk met zoo vele andere zaken van publiek belang. Nog uit iets anders blijkt die overdrijving. Men vergelijkte b.v. het lager onderwijs bij het hooger en middelbaar. Wie draagt daartoe bij? Zeker toch niet enkel

degenen, die het onderwijs aldaar genieten. Het is ook hier alweer het algemeen belang, waartoe allen moeten bijdragen".

Zeker is dit niet denkbaar bij scholen voor on- en minvermogenenden; doch niet alleen denkbaar en uitvoerbaar, maar hoogst billijk en rechtvaardig bij scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs. Waarom moet daar, waar betaald kan worden, de eene burger voor EEN GEHEEL PARTICULIER BELANG voor den ander' betalen? Is dit, opdat hij zijne weelde beter zou kunnen voortzetten, om meer aan zijne eigene genoegens te besteden, om uitgaven te doen voor muziekonderwijs die de schoolgelden overtreffen, om plezierreizen te maken, enz. Of is 't om de openbare school in stand te houden, en, onder de leus van verdraagzaamheid, alle zedelijke en godsdienstige opleiding, die alleen op de bijzondere school kan gegeven worden, te niet te doen. Richt de openbare scholen voor uitgebreid lager onderwijs, zoo goed, zoo deugdelijk, zoo kostbaar in, als ge wilt, maar laat betalen voor 't geen ontvangen wordt. (V) Waarom moet de weduwe, de kleine burger, die zich 't noodige moet ontzeggen, betalen voor Mijnheer A, Professor B, Fabrikant C, Ambtenaar D, Doctor E enz.?

En wat de scholen voor on- en minvermogenenden aangaat, deze moeten natuurlijk door de gemeenten onderhouden worden. Doch dit neemt niet weg, dat, waar een gedeelte des volks van de openbare school zich afkeerig toont, door zelf scholen op te richten, die scholen kunnen gesubsidieerd worden. Dit is niet meer dan billijk. Immers naarmate door het ontstaan van bijzondere scholen de bevolking der openbare scholen en dus ook de uitgaven daarvoor verminderen, kunnen deze gelden als subsidie voor de bijzondere scholen dienen, en wel naar evenredigheid van het aantal leerlingen. Zie hier hoe men in 't algemeen belang kan medewerken, meer dan door enkel de openbare scholen te begunstigen. De vergelijking van het hooger onderwijs met het lager houdt geen streck, daarmede bestaat en bestond hier te lande nimmer concurrentie. Mocht die bij het middelbaar onderwijs ontstaan, dan zou ook daar, om mededinging mogelijk te maken, en

het belang van elk te behartigen, het leergeld zoodanig gesteld moeten worden, dat de uitgaven door de inkomsten gedekt werden. — Doch eigenlijk heeft dit met de quaestie van 't lager onderwijs niets te maken.

„En nu nog een punt. Op den aandrang tot herziening in den geest der onderscheidene sprekers vraagt de minister of dan het beginsel van openbaar onderwijs voor allen toegankelijk zou moeten worden opgegeven. Dat zou zijn een teruggaan tot één of meer eeuwen. Dat kan zeker niemand willen. Zijn er billijke bezwaren, aan de wet ontleend, de minister is bereid ze te onderzoeken.

Maar men moet zich niet voorstellen, dat om aan bijzondere eischen tegemoet te komen het algemeen belang zou worden geweerd'.

Niemand verlangt, dat het beginsel van openbaar onderwijs voor elk toegankelijk worde opgeheven; maar er wordt verlangd:

Ten eerste, dat daar, waar door het oprichten van bijzondere scholen voor on- en minvermogenden, die een genoegzaam aantal leerlingen bezitten, een deel der bevolking toont een afkeer van de openbare school te hebben, door de gemeente subsidie worde verleend, omdat het dan blijkt, dat een groot deel der bevolking meer verlangt, dan de openbare school geven kan; en

ten tweede, dat de openbare scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs in hare uitgaven voorzien door verhoogd schoolgeld, opdat niet daar, waar betaald kan worden, de een voor hetgeen de ander geniet zijne dikwijls zuur verworvene penningen opoffere. De openbare scholen voor gewoon, en die voor meer uitgebreid lager onderwijs kunnen en moeten in stand blijven: vooreerst opdat er, bij de wisselvalligheid der bijzondere scholen — die evenwel meer standvastigheid en duurzaamheid zullen verkrijgen, zoo men haar recht laat wedervaren — er steeds gelegenheid zij tot het verkrijgen van onderwijs; ten tweede, voor hen die onverschillig zijn voor de zedelijke en godsdienstige opleiding hunner kinderen, of

zich met de beginselen der bestaande of nog op te richten bijzondere scholen niet kunnen vereenigen; en ten laatste voor plaats en, waar geene andere scholen zijn.

Alleen door aan deze eischen te voldoen, bestaat er vrijheid van onderwijs, en komt men te gemoet aan *het algemeen belang*, dat is het belang van *allen*. (VI)

Ik weet wel, dat ik door mijn betoog niet allen van de onrechtvaardigheid van onze schoolwet en de onbillijkheid van hare uitvoering door de gemeentebesturen zal overtuigen hebben.

De meesten toch zijn met het openbaar onderwijs ingenomen, niet zoozeer om de deugdelijkheid, als wel om de minkostbaarheid; zij maken gaarne het spreekwoord tot waarheid: „uit eens anders leer is 't goed riemen snijden“. Daarenboven is de haat der zoogenaamde liberalen tegen de bijzondere scholen zoo groot, dat zij zich reeds bij voorbaat verzetten tegen elke subsidie, die aan bijzondere scholen voor on- en minvermogenden, bij wetsherziening, mocht worden toegestaan. Waarlijk zeer liberaal! Ik heb altijd gedacht, dat liberaal is, een' ander' te gunnen en te geven, wat men voor zichzelf verlangt; maar het schijnt, dat de liberaal in de schoolquaestie een zeer egotistisch wezen is. Dan is algemeen belang slechts eigenbelang of het voorstaan van geliefde beginselen, zonder zich om het recht van anderen te bekommeren, of liberaal dagbladgeschrijf om de lezers te believen, maar niet om waarheid te bevorderen en het belang van allen te behartigen. Neen, geen subsidie aan bijzondere scholen voor on- en minvermogenden, die kweeken godsdiensthaat aan; maar sluit dan alle kerken, want die zijn dan in eerste plaats kweekscholen voor godsdiensthaat.

En de openbare scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs in hare eigene onkosten te laten voorzien, dan zouden de voorstanders immers meer moeten betalen. Neen, dan liever de vrijheid van onderwijs tot eene feitelijke onwaarheid gemaakt, dan liever de gehate bijzondere scholen der eerste klasse ten gronde gericht, dan liever alle bijzondere on-

derwijzers der tweede klasse opgeofferd, eerder dan te betalen 't geen men persoonlijk geniet.

Wanneer men de vrees, de angstvalligheid ziet, die de voorstanders der openbare school bezielt, dat aan de bijzondere school voor g. l. o. eenige subsidie zal verleend worden, of dat de openbare school voor m. u. l. o. in hare uitgaven zal moeten voorzien, dan kunnen wij de gedachten niet onderdrukken, dat deze voorstanders, — bij gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs, — zeer bang zijn voor den ondergang hunner scholen; 't geen niet pleit voor de algemeene ingenomenheid daarmede, maar bewijst, dat alleen de geldquaestie ze in stand houdt.

En wat is nu het doel van dit schrijven, vraagt veellicht deze of gene.

Het antwoord is: dat allen, die zich door de regeling van het openbaar onderwijs in de belangen van hunne kinderen of in hunne eigene belangen gekrenkt gevoelen, zich een zelfde doel voor oogen stellen, waarnaar zij behooren te streven, en dat voor een gedeelte zonder wetsherziening te verkrijgen is, namelijk:

Ten eerste, subsidie voor de bijzondere scholen voor on- en minvermogenden, naar den maatstaf van het getal der leerlingen en berekend naar hetgeen voor openbaar gewoon lager onderwijs voor on- en minvermogenden besteed wordt, en

ten tweede, verhooging van schoolgeld voor de scholen van meer uitgebreid lager onderwijs, *zoodanig*, dat zij in hare eigene behoeften voorzien, opdat de bijzondere scholen kunnen concurreeren en er in waarheid *vrijheid van onderwijs* besta.

En hoe zal men tot die vrijheid geraken?

De verhooging van schoolgeld voor de openbare scholen van m. u. l. onderwijs kan zonder wetsherziening verkregen worden. Zij hangt af van het denkbeeld van recht en billijkheid, dat bij de besturen der gemeenten heerscht. Subsidie voor bijzondere scholen van on- en minvermogenden is alleen door wetsherziening te verkrijgen. Beide moeten evenwel, om willekeur te voorkomen, door de wet geregeld worden.

Daartoe stellen wij de volgende veranderingen in de wet voor:

Van Art. 3 moct alinea 3 dus veranderd worden :

Aan de bijzondere scholen voor on- en minvermogenden moet van wege de gemeente of provincie subsidie verleend worden , naar maatstaf van het aantal leerlingen aldaar aanwezig , en berekend naar de onkosten der aanwezige openbare scholen voor on- en minvermogenden. Deze scholen moeten aan de door de wet gestelde eischen, wat onderwijzend personeel en wetenschappelijk onderwijs betreft , voldoen.

Alinea 4 van dit art. vervalt.

Aan Art. 16 , alinea 1 wordt toegevoegd : voor zoo ver daarin niet reeds door bijzondere scholen voorzien is.

Art. 33. Ter tegemoetkoming in deze kosten moet eene bijdrage voor ieder kind worden geheven.

Bedeelden en zij , die , schoon niet bedeed , onvermogen zijn schoolgeld te betalen , worden niet aan de heffing onderworpen.

Art. 34 , alinea 1. De openbare scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs voorzien in de geheele kosten van onderhoud door het heffen van een schoolgeld aan de kosten geevenredigd.

Zonder dit artikel kan er geene concurrentie bestaan en is er dus geene vrijheid van onderwijs.

Bij het aanwijzen van de veranderingen , die de wet zou moeten ondergaan om het bijzonder onderwijs , welks bestaan door de grondwet gewaarborgd is , in stand te houden en tegen den verpletterenden invloed van het openbaar gezag te beschermen , komt het mij niet ongepast voor ook aan te geven , welke veranderingen in 't algemeen belang van 't onderwijs in de schoolwet moeten gemaakt worden.

Vooreerst stel ik voor Art. 1. d , Beginselen der vormleer te veranderen in : Beginselen van 't handteekenen. Daardoor zou men 't schoonheidsgevoel en de vorming van den toekomstigen handwerksman bevorderen. En aan 't meer uitgebreid lager onderwijs toe te voegen : q. Beginselen der staatshuishoudkunde.

Art. 12. Ter opleiding van onderwijzers zijn er vijf Rijkskweekscholen en ééne voor onderwijzeressen.

In elke gemeente met eene bevolking van 6000 inwoners

en daarboven moet eene normaalschool bestaan, door de gemeente onderhouden.

Art. 18. Wanneer het getal leerlingen op eene school meer dan vijftig bedraagt, wordt de hoofdonderwijzer bijgestaan door een hulponderwijzer, meer dan honderd door twee hulponderwijzers en voorts voor elke vijftig leerlingen een hulponderwijzer meer.

Art. 19, alinea 4. Kweekelingen zijn zij, die onder toezicht van den hoofd- of hulponderwijzer tot eigene vorming werkzaam zijn bij het onderwijs. Zij moeten den ouderdom van 14 jaren bereikt hebben en ontvangen de twee eerste jaren eene toelage van *f* 100, en de twee laatste jaren eene toelage van *f* 200. Zij genieten onderwijs op de normaalschool, of zoo die niet aanwezig is, van den hoofdonderwijzer der school, tegen eene billijke vergoeding.

Alinea 7 van 't zelfde art. Voor een hoofdonderwijzer is het bedrag der jaarwedde ten minste *f* 800; voor een hulponderwijzer ten minste *f* 400. Het bedrag der toelage is ten minste *f* 100.

Art. 21. . . . wiens jaarwedde ten minste *f* 600 bedraagt.

Art. 23. Wordt op deze wijze veranderd: Het schoolonderwijs wordt, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot maatschappelijke deugden.

Het woord christelijk moet weggelaten worden, omdat de geloovige Israëliet, evenmin als de ongeloovige in 't algemeen iets van deugden, die uit de geschiedenis van Christus haren oorsprong ontleenen, weten willen, en eene christelijke opleiding, zooals boven bewezen is, op eene openbare school onmogelijk is.

Door deze laatste wijzigingen in de wet zou het onderwijs in 't algemeen en 't openbaar onderwijs in 't bijzonder verbeterd en, voldaan worden aan de eischen van de partij, die thans de schoolquaestie overheerscht; de partij namelijk, waarvan de Minister Heemskerk gesproken heeft en die bestaat uit de modernen der Protestantsche kerk, waarbij de godsdienstloozen van verschillende Kerkelijke benamingen en an-

deren, wier eigenbelang of financieel voordeel dit mede brengt, zich hebben aangesloten.

Door de eerste veranderingen zou het bijzonder onderwijs tot zijn recht komen, namelijk tot eene onbelemmerde vrijheid, die niet door staats- of gemeentegeld onmogelijk gemaakt wordt.

Nu mag de edelmogende Heer Godefroi in eene zitting der Tweede Kamer, zoodanige wijziging der schoolwet eene „bescherming” noemen aan het bijzonder onderwijs verleend.

Ieder onpartijdige zal hierin zien eene gelijkstelling van het openbaar met het bijzonder onderwijs, eene poging om het laatste tegen den overheerschenden en vernietigenden invloed van het eerste te beschermen, een noodzakelijk middel om het bijzonder onderwijs van de vrijheid, die het gewaarborgd is, gebruik te laten maken, door te kunnen bestaan.

Maar al ware het bescherming; mag 't dan op zoo veel bescherming van den staat niet rekenen, dat daardoor zijn bestaan verzekerd en zijn ondergang voorkomen wordt; wat heeft 't anders aan zijne vrijheid? Die bescherming is ook volstrekt niet, zooals de heer Godefroi meent tegen het onderwijs van den staat gericht. Zij laat dat onaangeroerd; ze is alleen een middel tot zelfbehoud, een dringende en niet aftewijzen eisch van eene groote minderheid, die door de wet en door de willekeur der liberalen in hun goed recht en in hunne dierbaarste belangen gekrenkt worden. Die bescherming (volgens den heer Godefroi) is dus hier niet de *antithesis* van vrijheid, zij is de *conditio sine qua non* voor het bestaan van het bijzonder onderwijs.

De heer Godefroi wil geene bescherming voor het bijzonder onderwijs, waardoor het gelijkstelling met 't openbaar zou verkrijgen, maar wel bescherming van het openbaar, opdat dit 't bijzonder onderwijs, door financieele middelen zou kunnen te niet doen. Waarlijk zeer edelmogend, ik wil zeggen *edelmoedig* *).

*) De woorden door den heer Mr. M. H. Godefroi, in de tweede kamer der Staten-Generaal gesproken, zijn:

Het is die herziening, die aan het bijzonder onderwijs, dat aanspraak

Maar hoe zullen wij tot die wijzigingen in de wet op het onderwijs komen; hoe tot eene billijke waardeering van het bijzonder, en gelijkstelling met het openbaar onderwijs geraken?

Daarvoor is slechts één middel.

Kies mannen uit uw midden tot leden der Staten-Generaal, voor wie de uitgaven voor het openbaar lager onderwijs *wel te hoog* kunnen opgevoerd worden, die een oor hebben voor de billijke klachten van het bijzonder onderwijs, die de onderdrukking, waaronder de bijzondere school gebukt gaat, willen weg nemen, die gevoel en hart bezitten voor het onrecht der tegenwoordige minderheid aangedaan.

Kies mannen uit uw midden voor den Gemeenteraad, die de drukkende belastingen, welke de burgers voor het openbaar onderwijs moeten opbrengen, niet hooger opvoeren, maar verminderen; mannen, wien 't ernst is den rijke en goeode te laten betalen, wat hij voor zijne kinderen geniet en niet de weduwe en den kleinen burger; mannen, die de bijzondere school recht willen laten wedervaren en menschelijk gevoel genoeg bezitten, om een vertrapten en onderdrukten stand op te beuren; mannen eindelijk, die de ouders in staat stellen aan den drang van hun geweten en godsdienstig gevoel te voldoen, en geene heerschappij door financiële dwangmiddelen willen uitoefenen op hetgeen den ouders 't dierbaarst is. Hierdoor alleen kunnen wij tot ons *recht* komen.

heeft op *vrijheid* en op *vrijheid* alleen, zou schenken bescherming — de antithesis van *vrijheid* — en, let wel, bescherming door den Staat *tegen* zijn eigen onderwijs, het is die herziening, die ten behoeve van het bijzonder onderwijs, de verhooging van het peil en de verbetering van het staatsonderwijs, waaraan eene algemeen erkende behoefte bestaat, zou belemmeren, zoo niet onmogelijk maken.

BIJLAGEN.

I. Het leveren van goedkoop voedsel en kleeding is niet genoeg. Daarbij zouden fabrikanten en werkbazen 't meest gebaat zijn, die dan hunne loonen nog konden verlagen, en, 't geen tot hulp van den handwerksstand werd aangewend, geheel nutteloos maken. Daarenboven zou dit middel op zich zelf onvoldoende zijn. Alleen door het oprichten van fabrieken en werkplaatsen voor rekening van de gemeente, waarin de loonen der werklieden aanmerkelijk verhoogd werden, zoodat er van staats- of gemeentewege concurrentie bestond met fabrikanten en werkbazen, zou de verheffing van dien stand kunnen bereikt worden. Die inrichtingen moesten onder eene strenge contrôle staan, en openbare inzage der administratie eene vereischte zijn. De concurrentie zou evenwel zóó moeten wezen, dat de uitgaven door de inkomsten gedekt werden, en niet zoo als thans bij 't onderwijs, dat de gemeente er geld aan toevoegde.

II. Hoe zal men de leerplicht kunnen invoeren, zonder honderden gezinnen van 't noodige te berooven, die, wegens de lage loonen, de opbrengst van den arbeid hunner kinderen niet missen kunnen.

III. De vierde stand kan zijn doel bereiken: vooreerst door ijverig gebruik te maken van de middelen, die tot ontwikkeling van zijn stand worden aangewend, als: onderwijs, volksvoorlezingen, volksbibliotheken, enz. met één woord van alles, wat tot ontwikkeling van den geest dienen kan.

Ten tweede door vereeniging van arbeidslieden van hetzelfde beroep tot bespreking van hunne belangen, en het kiezen van afgevaardigden tot vorming van eene algemeene vereeniging van handwerkslieden van alle ambachten en fabrieken, ter beraadslaging over 't algemeen belang van den vierden stand; en ten derde door aan te dringen op 't algemeen stemrecht, dat, verkregen zijnde, hun de meerderheid in de

tweede kamer zou verzekeren; waardoor de voorgestelde middelen ter verhooging van het standpunt der handwerkslieden, zonder revolutie, kon verkregen worden.

IV. Reken er niet op, dat de eischen van den vierden stand zich niet zullen verwezenlijken. Zoo zeker als in de zes-tiende eeuw door de hervorming de dageraad voor vrijheid van geweten is aangebroken; zoo zeker als de privilegiën van den adel, de geestelijkheid en de aristocratie door de revolutie van 1789 zijn afgeschaft, en de derde stand tot zijn recht gekomen is; zoo zeker zal ook de vierde stand zijne rechten eischen en tot zijne rechten komen; — misschien veel vroeger, dan de meesten vermoeden. De kenteekenen daarvan zijn reeds in ruime mate voorhanden: vereenigingen van handwerkslieden, werkstakingen, pogingen om den handwerksstand in 't parlement te vertegenwoordigen zijn zoo vele kenteekenen, die ons toeroepen, dat de tegenwoordige maatschappelijke inrichtingen tot op hare grondslagen zullen geschokt worden.

V. Zou 't niet beter zijn 't geld van de gemeente te besteden, om geschiktere en gezondere arbeiderswoningen te bouwen en beter drinkwater te verkrijgen? Dan werd met de belangen van den vierden stand, ook het algemeen welzijn bevorderd, want slechte woningen en slecht drinkwater zijn de bekende rampen, die de epidemiën bevorderen. Dan behoeften de geneesheeren, in hunne verslagen aan den gemeenteraad, niet meer te wijzen op die menigte menschen, welke jaarlijks, als slachtoffers van ontberingen en daaruit voortspruitende uitputting van krachten, wegwijnen en ten grave gesleept worden.

VI. Ook de leerplicht kan eerst mogelijk worden, wanneer de bijzondere school voor gewoon lager onderwijs evenzeer gesteund wordt, als de gemeenteschool, en het bestaan der bijzondere school voor m. u. l. onderwijs verzekerd is.
